

Norske provinsmatadorer: familien Adeler og makten i Kragerø ca. 1620–1760

Ola Teige

Høgskulen i Volda

Abstract: Norwegian provincial matadors. The Adeler family and the power in the town Kragerø c. 1620–1760

This chapter describes the Norwegian coastal town of Kragerø and the position of the Adeler family in its political, social and commercial life in the period 1620–1760. It illustrates how local elite families exercised power in such towns in the early modern period, the strategies they used, and the sources of this power. In this regard, Kragerø is close to an ideal example of a town controlled by just one or a few mighty families. For 35 years, it was ruled by a single, undisputed “matador” and for the following 65 years by a small local elite.

In the early 17th century, Kragerø developed as a shipping port for timber products from nearby sawmills. The Adeler family established themselves as sawmill owners, helped by their ties to noble county governors. The first known family member, Søren Jensen, came to the area as a servant to one of these governors. His son, Niels Adeler, inherited his father’s business and expanded it by aggressively acquiring local sawmills, forest properties and shipping businesses. This was fueled by massive lending. Adeler played a leading role when the local merchants successfully petitioned the Danish-Norwegian king to grant the port town rights in 1666. Adeler was then appointed mayor. He was both a royal official and a merchant, and in the 1670s and 80s his family controlled three-quarters of the local trade economy, i.e., ships, import of goods, and sawmills with export quotas. He also controlled the other town offices by using his network and influence with the king to install clients in them. The only power base he did not control was the land the town was built on, which was leased to the homeowners. In similar towns, this asset provided the owners with considerable influence locally. In 1675, Niels Adeler advanced to the post of county governor, while one of his sons inherited the mayoralty. His business expansion led to substantial debt, but he managed to avoid bankruptcy. However, after his death in 1694, his business empire collapsed, leaving nothing to his many

children. This chapter documents how two of his sons reacted to the loss of wealth and power with anger and violent attempts to bully the town bailiff into letting them keep their father's properties. A sister, Anna Adeler Poulsen, married a merchant and stayed on. They built a trading house and became one of the 4–5 elite families who dominated the town. The Adeler Poulsen family lost its position when Anna's grandsons sold the remaining properties after 1760.

Keywords: Early modern city elites, power, merchants, royal officials and scandals

Et dynasti faller

Torsdag 10. april 1696 hadde Roland Knudsen kommet frem til Kristiania etter en besværlig reise. Nå satte han seg ned og skrev til stiftamtmanden i Akershus for å forklare hvorfor han hadde reist, og for å be om den høye herrens beskyttelse og hjelp. Han våget nemlig ikke lenger å oppholde seg i kystbyen han var byfogd i: «Kragerøe er En Liden Fleck, hvorfast Jngen *Assistance* er at forvendte, og den heele Bye Er her udofver opfyldt med Skreck.» Nå var Roland Knudsen redd: «Efterdj Jeg i saamaader, ved mig Jngentid sicher paa mit Lif, og velferdt.» Han var dessuten ikke i stand til å skjøtte sitt dommerembete, og måtte derfor som kongens ringe tjener be om hjelp siden årsaken til dette angikk «Retten sielf».¹

Hva hadde skjedd som gjorde at Roland Knudsen hadde måtte flykte fra Kragerø? Det hadde med et skifte å gjøre. Den siste tiden hadde han behandlet dødsboet til det som i mange tiår hadde vært Kragerøs ledende mann, kanselliråd Niels Sørensen Adeler. Ikke bare hadde han vært byens første overrådmann mellom 1666 og 1673 og deretter amtmann i Bratsberg, Adeler var også byens fremste kjøpmann, trelasthandler og reder. I årene før sin død i 1694 hadde han arbeidet for å plassere sine barn og svigerbarn i ledende stillinger. Men, imperiet var en koloss på leirfotter. De store kjøpene av sager og eiendommer som han gjennom årene hadde gjort for å utvide virksomheten, var finansiert med store lån. Nå forfalt gjelden, men boet viste seg å være konkurs. Det falt selvsagt arvingene tungt for brystet, ikke minst sønnene Frederik Christian og Nicolai Adeler, som det var meningen skulle overta farens handelshus. Da de skjønnte at de hadde tapt farsarven sin, hadde de satt i verk en kampanje

¹ Statsarkivet på Kongsberg (SAKO), Kragerø byfogd, Pantebøker, nr. I 1 1694–1725, f. 24 Knudsen til Stockfleth 10. apr. 1696.

for å få byfogden til å tilkjenne dem eiendomsretten til farens sager og skoger. Brødrene hadde flere ganger møtt opp i Knudsens hus og truet ham, både verbalt og fysisk, blant annet ved å skyte utenfor huset hans og å banke på veggene. Til sist hadde det gått så langt at de i april 1695, først hadde skjelt ham ut og banket ham opp, før de samlet en stor, bevæpnet gjeng som hadde knust Knudsens vinduer og igjen truet ham. Budskapet var klart: Han måtte dømme til deres fordel. Det var de vant til at han gjorde, og det skulle han gjøre nå. Han var tross alt deres fars gamle tjener og hadde fått byfogdstillingen med hans hjelp. Det var imidlertid ikke mye hjelp stiftamtmann Stockfleth kunne gi, annet enn i kongens høye navn å befale at brødrene og deres «partie» skulle la byfogden nyte fred og rolighet. Hvis noen angrep ham, kunne Knudsen arresterte dem, og da ville saken bli sendt til kongen. Ellers var han i sin fulle rett å trekke dem for retten for å få dem straffet. Bevæpnet med stiftamtmannens brev dro Knudsen tilbake og fortsatte arbeidet med å behandle dødsboet. Det klarte han, til tross for nye trusler, blant annet da plakaten om auksjon av den salige kansellirådens jordegods, som var hengt opp ved siden av kirkedøren i byen, en natt ble tatt ned og erstattet av et fornærmende vers, en såkalt *paskville*. Her ble han fornærmet med et ladet, religiøst språk og beskyldt for atskillige grove gjerninger.

Det hjalp ikke. Adeler-familiens maktmonopol over kjøpstaden Kragerø hadde blitt brutt. Brødrenes brutale fremferd mot Roland Knudsen var et tegn på det. De hadde ikke klart å ta inn over seg at det ikke lenger var deres familie som bestemte i Kragerø, og at de ikke lenger kunne styre dommere og andre embetsmenn. Som følge av konkursen mistet Frederik Christian og Nicolai Adeler alt. Farens handelshus ble solgt, og ikke lenge etter forlot de to brødrene byen. Likevel skulle noe av familiens makt bli ført videre av deres søster Anna. Det skulle bli henne, og hennes etterkommere, som skulle føre deler av familiens makt og innflytelse videre i Kragerø frem til ca. 1760, da det var slutt.²

2 Teige 2015, s. 218–234.

Tema, problemstillinger og begreper

Denne artikkelen er en studie av familien Adellers vei til makt og fall i kystbyen Kragerø. Den begynner med familiens etablering i distriktet i 1620-årene og klatringen videre til å bli den ledende familien i Kragerø, spesielt etter at stedet fikk kjøpstadsprivilegier i 1666. Hvordan kunne familiens overhode i store deler av denne perioden, Niels Sørensen Adeler, skaffe seg og familien den nær dominerende maktposisjonen som den hadde frem til han døde i 1694? På dette tidspunktet stod kanselliråden, hans barn og svigerbarn for omtrent 2/3 av all handel og skipsfart i byen. I tillegg kontrollerte familien de fleste embetene i det omkringliggende distriktet, enten ved å sitte i dem selv eller å ha fått plassert klienter i dem.

Jeg vil også ta for meg hvordan denne makten raknet brått og voldsomt etter Niels Adellers død, og hvordan hans datter Anna i en begrenset grad førte familiens innflytelse og næringsvirksomhet i byen videre – men da som leder for et av flere handelshus, og ikke som en totalt dominerende *matador*³ i provinsbyen, som hennes far hadde vært. Jeg vil også ta for meg *hva*, hvilke elementer, denne makten bestod av i Kragerø og lignende norske byer i dansketida. Hva måtte en mann som Niels Sørensen Adeler eie eller kontrollere for å ha slik makt?

Kragerø er i perioden 1666–1692 dermed et utpreget, nærmest idealtypisk, eksempel på en *privatisert monopolby* (om ulike typer byer, se kap. 1 i boka). Og ikke bare det; mens det ofte var slik i norske byer på denne tiden at flere familier delte på makten, så var det i Kragerø kun én mann og hans familie som hadde nesten all makt. Et sentralt element i Niels Adellers maktutøvelse hadde kommet på plass i 1666, da kongen ga Kragerø kjøpstadsprivilegier. Kragerø ble dermed en selvstyrt kjøpstad, og ikke lenger et ladested underordnet Skien. Som byens overrådmann var Adeler øvrighet i byen og representant for kongen. Han fikk dermed hånd om både den formelle og uformelle makten på stedet. Både før 1666 og etter Adellers død i 1694 var Kragerø, i likhet med mange av de

3 I betydningen av en person som har stor makt og innflytelse i en (gjerne liten) by. *Ordbog over det danske sprog* definerer matador som en person som «indtager en fremragende, dominerende stilling i et samfund ell. en snævrere kreds», særlig «ved stor rigdom og indflydelse i det praktiske liv» i provinsbyer og lignende. "Matador", 2020. Se også Henningsen 1985.

andre småbyene som vokste frem langs kysten av Sørøst-Norge på 1600- og 1700-tallet, en annen type by, nemlig en *nettverksby*, hvor makten var delt mellom flere familier.⁴

Fremveksten av sagbruksindustri i Sannidal

Kragerø er et ganske typisk eksempel på ladestedene som grodde frem og utviklet seg i kjerneområdet for norsk trelasteksport, kysten i Sørøst-Norge, fra på slutten av 1500-tallet. Som mange andre steder var årsaken til at det oppsto en by her nærhet til vassdrag, hvor det kunne bygges sager med den nye oppgangssagteknologien, og en beskyttet, naturlig havn. På slike steder vokste det snart frem små bysamfunn basert på de fremmede skippernes behov for ulike tjenester.⁵

Fra ca. 1620 begynte adel og borgere å involvere seg i sagbruksdriften i Bratsberg og de betydelige inntektsmulighetene som lå i næringen. De kjøpte og etablerte flere sager i Kragerø-vassdraget. Dette ble hjulpet frem av at den dansk-norske staten i økende grad forsøkte å begrense bøndernes trelasthandel. I 1621 var det 11 sager i drift i Sannidal. En var borgereid, to var eid av adelige, og resten var eid av bønder.⁶

I vår sammenheng er det særlig ett navn som er interessant: Søren Jensen. Han var en typisk representant for en gruppe som gjorde seg sterkt gjeldende – nemlig menn som hadde begynt sine karrierer som fullmek-tiger eller fogder i tjeneste hos en adelig lensherre. Begge grupper var ofte dansker eller nord-tyskere. De var ansatt og lønnet privat av lensherren og stod i et klientforhold til ham. Det vil si at han ikke bare var deres arbeidsgiver, men også deres beskytter, eller som det het i tidens språkbruk, deres patron. Det var et typisk patron–klient-bånd, en relasjon som gjennomsyret det norske samfunnet på denne tiden. Det var en uformell pakt mellom to enkeltpersoner av ulik status, hvor patronens makt og evne til å dele ut stillinger og økonomiske fordeler ble byttet mot klientens tjeneste og lojalitet. Både muligheten til å kjøpe gårder og sager av kongen, eller til å

4 Dørum 2018, s. 240–265 og s. 282–349; Helle, Eliassen, Myhre & Stugu 2006, s. 9–24, s. 145–149, s. 166–179 og s. 202–245; Teige 2008, s. 3–8, s. 35–63, s. 139–158 og s. 248–264.

5 Eliassen 1999, s. 9–114; Teige 2015, s. 97–104.

6 Rian 1997, s. 301–328.

få tillatelse til å sette opp sager på kronens grunn, var goder lensherrene kunne gi sine klienter. På denne måten kunne ambisiøse embetstjenere drive forretninger samtidig som de utførte offentlige oppgaver og beredte grunnen for senere karrierer som kjøpmenn. De kjente både lensherren, andre kjøpmenn og sine etterfølgere som fogder. Denne sosiale gruppen var også bundet sammen av vennskap og ekteskapsbånd, og dannet en ny elite.

Et prospekt over Kragerø ca. 1820.
Illustrasjon: Nasjonalbiblioteket. Falt i det fri.

Søren Jensen dukker opp i kildene i 1605. Da var han fogd i det nåværende Østfold, i tjenesten til lensherren i Idd og Marker, den tyske adelsmannen Alexander Rabe von Papenheim. Da Papenheim ble forflyttet til Bratsberg len i 1609, fulgte Jensen med ham vestover. Deretter var han byfogd i Skien en kort tid, så forvalter ved det kongelige saltverket på Langøya ved Langesund. I 1621 løste Jensen borgerskap i Skien og slo seg ned som kjøpmann i Brevik.⁷ Samtidig kjøpte han gården Solum ved en foss i Kammerfosselva nær Kragerø. Her bygde han opp en stor, moderne eksportsag. Det samme gjorde en annen Skiens-kjøpmann, Mads Olsen,

⁷ Rian 1997, s. 62–74, s. 326 og s. 453–458; Svalastoga 1943, s. 19; Teige 2008, s. 23–28.

som etablerte flere sager ved vassdraget. De andre sagene var eid av bønder eller adelsmenn.

Utviklingen tok fart de neste tiårene, og eksporten av trelast fra Norge og Sannidal fortsatte å vokse. Samtidig ser vi at borgerne tok kontroll over næringen og kjøpte eller skviset ut bønder og adelsmenn. De kjøpte også opp flere gårder. Skogeiendommer ble stadig mer verdifulle, ettersom det ble nødvendig å dra stadig lenger inn i landet for å få tak i sagtømmer. På begynnelsen av 1640-tallet var det det 17 sager i drift i Sannidal. Av dem kontrollerte borgere åtte, adelsmenn to og bønder syv. Den klart største sagbrukseieren i Sannidal var Mads Olsen, som eide fem av 17 sager. Søren Jensen eide fremdeles en. Disse to mennene grunnla nå familiedynastier som skulle dominere Kragerø og distriktet rundt i 100 år – slektene som etter hvert tok navnene Adeler og Niemann.

Søren Jensen døde i 1649 og etterlot sin handelsvirksomhet – jordegods i Sannidal og Drangedal samt en Solum-sag – til sin 21 år gamle sønn Niels Sørensen, som omtrent på samme tid bosatte seg i Kragerø. Noe før døde også Mads Olsen. På grunn av gjeld ble hans sager og jordegods i Sannidal overtatt av hans bror, borgermester Anders Olsen i Fredrikstad. Men Mads Olsens sønn, Hans Madsen, etablerte seg på 1650-tallet som skipper og reder i Kragerø, og kjøpte i 1662 dessuten kronens del av Søndre Kalstad gård og ble dermed Kragerøs grunnherre.⁸

Vekst og bydannelse

De gode tidene for den norske trelasthandelen fortsatte etter 1640. Det ble eksportert stadig mer trelast; det meste til De britiske øyene, men også til Danmark, Nederland og Vest-Europa ellers. Toppåret var 1668. Da ble det på sagene i Sannidal skåret og eksportert nær 250 000 bord. Som følge av denne økte aktiviteten vokste Kragerø raskt, både som handelssted og utskipingshavn for trelast. I 1649 var det 30 hus i Kragerø, i 1661 var tallet steget til 85. Da bodde det så mye som 400–500 mennesker her. Fra 1640-tallet ble det lille bysamfunnet et ladested under Skien.⁹

8 Rian 1997, s. 307–328.

9 Helle, Eliassen, Myhre & Stugu 2006, s. 145–165; Rian 1997, s. 37–69, s. 119, s. 325–326; Teige 2015, s. 148; Tveite 1961, s. 316–317, s. 486–517 og s. 625–632.

Sagbrukene var nå nesten utelukkende i hendene på borgerskapet. Det var på mange måter en villet politikk fra kongemaktens og statens side. I løpet av 1600-tallet ble det utstedt en rekke forordninger som ga borgere ulike særretter til å skjære og selge trelast til utlandet. De offisielle grunnene som lå bak, var behovet for å sikre lønnsomhet i handelen og å forhindre avskoging, men det var tydelig at det å skape en sterk borgerstand også var et siktemål for å skape byvekst og næringsutvikling, samt derved å øke kronens skatteinntekter. I 1616 kom det en forordning som slo fast at alle som skulle drive sagbruk, måtte eie egen skog og jord til å sette sagen på. Etter innføringen av eneveldet i 1662 gikk kongen enda lenger, og utstedte et felles privilegiebrev for de norske kjøpstadene. Et sentralt punkt var at borgerskapet fikk enerett på å drive trelasthandel med utlandet. Bønder fikk kun lov til å skjære tømmer til eget bruk. Samtidig fikk kjøpstadene også utstedt eller bekreftet egne særprivilegier. For norske trelastbyer som Kragerø sluttførte dette prosessen med at eksportsagene ble samlet på borgerskapets hender.

Samtidig som dette skjedde, arbeidet borgerskapet i Skien systematisk for å øke sin makt over kjøpstadens underliggende ladesteder. Disse ble sett på som unnværlige onder, som måtte uskadeliggjøres som konkurrenter. Spesielt gjaldt dette Kragerø. I 1661 klarte de å få et tillegg i sine byprivilegier, som slo fast at Skiens borgere hadde enerett til næringsvirksomhet i Bratsberg len. Innbyggerne i Kragerø mistet nå sin gamle rett til å drive med varehandel. De kunne fremdeles selge trelast fra de lokale sagene, men måtte ta borgerskap i Skien.¹⁰

Dette falt selvsagt gruppen på 8–10 trelasthandlere i Kragerø, ledet av Niels Sørensen og Hans Madsen, tungt for brystet. De begynte ca. 1664 et systematisk arbeid for at Kragerø med sitt handelsomland skulle bli en egen privilegert og selvstyrt kjøpstad og fjernes fra Skiens overhøyhet. Gruppen var trolig inspirert av Halden, som i 1665 hadde brutt seg løs fra Fredrikstad og fått status som egen by. Dette var første gang et norsk ladested fikk kjøpstadsprivilegier. I forkant hadde en krets med embets- og kjøpmenn i Halden drevet en målrettet påvirkningskampanje, både

¹⁰ Teige 2015, s. 182–217.

blant kongens ministre i København og rettet mot Norges mektige statholder, grev Ulrik Frederik Gyldenløve.

I dette arbeidet hadde Niels Sørensen flere gode kort på hånden, ikke minst sitt sosiale nettverk. Han hadde lenge, akkurat som sin far, sørget for å være på god fot med de adelige lensherrene i Bratsberg. Ikke minst gjaldt det generalen Jørgen Bjelke, som hadde vært lensherre frem til 1662. Etter innføringen av eneveldet i 1660 hadde Bjelke blitt utnevnt til medlem av statskollegiet, det øverste regjeringsrådet i Danmark-Norge. Der satt også hans bror, admiral Henrik Bjelke. Deres søster, Margrethe, var gift med den sittende amtmannen. Via Bjelkene hadde Sørensen også tilgang til Gyldenløve. I tillegg hadde han familieband han kunne spille på. I 1653 hadde han giftet han seg med Anna Sletter, datter av en skånsk borgermester og søster til en professor og senere biskop. I 1663 ble dessuten hans bror, Cort Adeler (Kurt Sørensen), utnevnt til admiral i den dansk-norske flåten. Han hadde i ung alder reist ut og gjort karriere som sjøoffiser, først i den nederlandske og siden i den venetianske marinen. Dette betydde at Sørensen hadde gode støttespillere i kongens krets og flere kanaler inn til kong Frederik 3. da han vinteren 1665 reiste til København med en supplikk til monarken om at Kragerøs innbyggere måtte få lov til å bo på stedet og styre seg selv som en egen kjøpstad.

Kongens svar kom den 16. januar 1666, i form av et åpent brev. Supplikantene fra Kragerø fikk medhold, og ladestedet deres fikk kjøpstatsstatus og den etterlengtede friheten den ga. Frederik 3. bestemte at byen skulle ha en byfogd, som skulle være dommer på bytinget og kreve inn skatt, og en overrådmann, som skulle være øvrighet og representere ham.

Tre uker etterpå ble Cort Adeler tatt opp i den danske adelsstanden, noe som viser at han hadde kongens tillit. Den 21. februar 1666 ble Niels Sørensen Adeler (som han nå begynte å kalle seg) utnevnt til den første overrådmannen i Kragerø. Det var et ikke unaturlig valg – han var en av byens fremste menn, og må ha vært sentral i arbeidet med å skaffe stedet kjøpstatsstatus. I tiden etter dette utnevnte kongen en byfogd og en byskriver for å administrere den nye byen. Begge var lokale menn Niels Adeler hadde anbefalt, og hans klienter.¹¹

11 Teige 2015, s. 186–189 og s. 191–199.

Niels Sørensen Adeler - familie, handelshus og makt

Niels Adeler arvet i utgangspunktet en relativt beskjeden virksomhet, bestående av noe jordegods i Bratsberg og en sag. Men samtidig som han på 1660-tallet ledet Kragerøs frihetskamp mot Skien, og slik fikk hånd om den politiske makten i byen, så ekspanderte han sin handelsvirksomhet. Det begynte med at han i 1663, etter borgermester Anders Olsens død, gikk sammen med Hans Madsen og kjøpte boets eiendommer i Kragerø-distriktet. På Adeler falt to sager, flere gårder og en bygård i Kragerø. Rundt 1670 fikk han så kongelige tillatelser til å sette opp ytterligere tre sager, samtidig som han solgte en. Nå kontrollerte han fem sager i Kammerfosselva. På samme tid kjøpte også hans sønn Søren og sviger-sønn Peder Poulsen til sammen tre sager.

I Kragerøs handelsdistrikt ble det i årene før 1688 saget omtrent 150 000 bord i året, en viss nedgang fra 1668, men fremdeles en god del. Det var da ingen begrensinger på hvor mye de 17 sagene i området kunne skjære. Åtte av disse sagene var altså eid av Niels Adeler og hans familie. De var også de største og mest produktive sagene i distriktet. Til sammen stod familien for omtrent to tredeler av all trelast som ble eksportert fra Kragerø. De neste på listen i var Hans Madsens sønner, Isach og Mads Niemann, som eide tre sager og eksporterte omtrent 10 000 bord. Det var ingen bondeide sager igjen.

Niels Adeler fulgte opp oppkjøpet av sagbruk med å også kjøpe opp gårder med skog i Bamble fogderi, landdistriktet som omsluttet Kragerø. Det er vanskelig å si noe om hvor mye dette egentlig var, eller hvor stor andel det var av gårdene i fogderiet, da han hele tiden kjøpte og solgte gårder og gårdparter. Fra 1660 og fremover viser kildene en rekke eiendomskjøp og makeskifter. Etter hvert ble eiendommene konsentrert i Sannidal og Drangedal, den nye kjøpstadens handelsdistrikt. Det er tydelig at Adeler først og fremst var ute etter gårder med skogressurser. Skatteregnskaper viser at han gjennom hele 1660- og 70-tallet eide mange gårder i distriktet. Uten nærmere studier vet vi ikke om hvor stor andel av det totale jordegodset i Sannidal og Drangedal Adeler hadde hånd om, men det utgjorde helt klart en stor andel av det embetsmenn og borgere eide der. I skattemanntallet i 1672 eide Niels Adeler jordegods med en

samlet skyld på 15 tønner og 28 huder i Bamble fogderi. Samlet sum for hele fogderiet var 111 tønner og 672 huder. I 1667 kjøpte Adeler dessuten Jomfruland-godset, som bestod av øya Jomfruland og en rekke andre øyer i Kragerø-skjærgården.¹²

Det var som sagt trelasteksporten som dannet grunnlaget for fremveksten av en by i Sannidals skjærgård. Det meste av den økonomiske aktiviteten kom som direkte eller indirekte følge av salg av planker og tømmer. I siste halvdel av 1600-tallet vokste også en annen næring i byen kraftig, nemlig skipsfarten. Denne hang da også opprinnelig i en viss grad sammen med trelasthandelen, siden mye av trelasten ble fraktet på kragerøskip. Men skipene fraktet også andre varer og tok del i de travle handelsnettverkene som gikk over Nordsjøen og Kattegat. Allerede på begynnelsen av 1600-tallet viser tollregnskapene at flere fartøyer seilte ut fra Kragerø. Til å begynne med var dette småkuter som hovedsakelig seilte på Danmark, og som foretok enkelte reiser med trelast. Etter 1650 endret dette seg, da norske trelasthandlere begynte å skaffe seg større skip, som de brukte for selv å frakte sine varer til markedet. I Kragerø var pioneren Hans Madsen, som før 1665 hadde skaffet seg et stort skip som seilte på England. En fortegnelse over skip som hørte hjemme i Kragerø og Sannidal fra 1667 viser at distriktets flåte var på 183,5 lester.

Etter 1670 vokste flåten i Kragerø og i de andre havnene i Bratsberg voldsomt. Kjøpmenn fant nå at det lønte seg å frakte trelasten til markedene på egen kjø, og dansk-norske myndigheter støttet fremveksten av en innenlandsk handelsflåte. De nøt også fordel av de mange krigene på kontinentet mellom Frankrike, Nederland og England, som ga nøytral skipsfart muligheter til å overta markedsandeler. Kragerøskuter seilte også nå mellom andre havner med ulik last, og ikke bare fra og til sin hjemby. I 1675 var Kragerøs flåte på 14 skip, på til sammen 1002 lester. Byens skipsflåte og nådde sin topp med 17 skip i 1681.

Veksten fikk store økonomiske ringvirkninger lokalt i Kragerø og distriktet rundt. Ikke bare ga det store fraktinntekter til lokale kjøpmenn,

12 Riksarkivet, Norge (RA), Danske Kanselli, Skapsaker, nr. 68 Skap 14, pakke 340A, Adkomstbrev på sager 1685–1686, Nr. 95–130 Bratsberg; RA, Rentekammeret, Reviderte regnskaper, Fogderegnskap, Bamble, 2037–2049 (1662–1687); Rian 1997, s. 326, s. 331 og s. 338; Thomle 1917, s. 309–310.

men flere av skipene ble bygd i området. Det ga arbeid til mange. Skipene trengte også mannskap, og mange av dem som bodde i Kragerø, Sannidal og øyene utenfor arbeidet derfor som sjøfolk. Det vanskelig å få oversikt over rederne i Kragerø, da skip og skipsparter var del av et aktivt marked med hyppige kjøp og salg, ofte ut av byen. Ikke overraskende var stedets største reder Niels Adeler. Denne delen av hans virksomhet vokste særlig på 1670-tallet. I 1670 eide han et og et halvt skip. Ti år senere var dette steget til fem av byens seks større skip, blant annet den ikke ubeskjedent navngitte *Den forgyldte Adler*. Adeler var den eneste som hovedsakelig eide skipene selv, de fleste andre av byens kjøpmenn eide enkelte parter i partsrederier.¹³

Oppkjøpet av sager, eiendommer og skip, eller byggingen av det samme på 1660-tallet, kostet store summer. Spesielt spranget fra en til fem sager var kostbart. Niels Adeler må ha tatt opp store lån for å finansiere dette. Hans store nettverk var viktig; han kjente mange som kunne gå god for ham og formidle kontakt. Samtidig var den norske trelasthandelen en særdeles lukrativ gjeskjeft. Det var få reguleringer, og på den andre siden av Nordsjøen var markedet umettelig. Og når han allerede hadde et ben innenfor næringen som sagbrukseier, var det lettere å også ekspandere som reder.

Det er lett å forstå at familien Adeler dominerte Kragerø, ikke bare politisk og økonomisk, men også sosialt. Ingen andre personer eller familier i bysamfunnet kom i nærheten av dem. Niels Sørensen Adeler var byens overrådmann og drev distriktets største handelshus. De eneste maktposisjonene familien ikke besatte, var det å være grunneier, samt byfogd-embetet. Men den første byfogden og hans etterfølgere var alle Adelters menn, utnevnt etter hans anbefaling. Adeler hadde også en betydelig uformell makt som følge av sine gode kontakter i København. Hvis noen ønsket å søke om en bevilling eller få et vedtak i sentraladministrasjonen, var det nødvendig å gå via ham. Adelerenes ord var lov i Kragerø.

Niels Adeler var nå en rik mann. Da hans første kone, Anna Sletter, døde i 1672, ble verdien av fellesboet anslått til 36 000 rd. Rikdommen tillot ham også å investere i *Det vestindiske Compagni*, som drev

13 Teige 2015, s. 224–227.

sukkerproduksjon og slavehandel på de dansk-norske koloniøyene i Amerika, blant annet sammen med sin bror, Cort Adeler, og stattholder Gyldenløve. I likhet med, og kanskje enda mer enn, sin far, Søren Jensen, var han et godt eksempel på det Øystein Rian har kalt en *embetskjøpmann*: en mann som kombinerte det å være embetsmann med utstrakt handelsvirksomhet, og som brukte sin posisjon til å skaffe seg store fordeler. Rian viste i sin bok om Bratsberg på 1600-tallet at embetsmenn gjerne ble kjøpmenn og kjøpmenn ble embetsmenn, uten at de dermed ga opp sin opprinnelige virksomhet. Denne gruppen – og deres familier og nettverk, med barn, svigersønner, svogere, venner og kontakter – utøvde stor makt i regionen, og var flinke til å bruke denne innflytelsen til å skape rikdom og formuer. Slik kunne de få tak i statlige eiendommer, privilegier, bevillinger og tillatelser fra amtmenn, stattholder og konge. Slik offentlig-privat virksomhet var vanlig under hele dansketida, men var særlig fremtredende på 1600-tallet.¹⁴

Ekspansjonen fortsetter

Året 1675 var på mange måter et toppunkt i Niels Sørensen Adellers karriere. I 1673 hadde han avstått sitt embete som overrådmann til sin eldste sønn, Søren Nielsen Adeler. Samme år ble han utnevnt til kongelig kommissær. Dette var mest et æresverv, men innebar også at han var pålagt å stille som medlem av ulike kommisjoner, opprettet enten for å dømme i kompliserte saker eller undersøke spesielle forhold. Dette var nok mest en ventestilling, da han i 1675 ble utnevnt til viseamtman i Bratsberg med suksesjonsrett, det vil si at han skulle rykke opp når den sittende amtmannen døde. Det skjedde allerede samme år. Klatringen på embetsstigen skyldtes nok at han hadde gjort en god jobb i Kragerø, men det skadet på ingen måte at han hadde gode kontakter til stattholder Gyldenløve og Bjelke-brødrene. De stolte på ham, han var deres mann og klient. I 1675 skaffet Niels Adeler seg ytterligere innflytelse og sosial kapital da han giftet seg med enken Marie Kloumann. Ikke bare kom hun fra en rik kjøpmannsfamilie i København, hun var i dessuten kusinen til

¹⁴ Rian 1997, s. 451–452; Teige 2015, s. 204; Thomle 1917, s. 310.

rikskansler Peder Griffenfeld, som på dette tidspunktet var den mektigste mannen i styret av Danmark-Norge. Verdien av denne forbindelsen var imidlertid kortvarig. Allerede året etter falt Griffenfeld fra makten, da han ble arrestert og siktet for landsforræderi og majestetsforbrytelse. Han ble dømt til døden, men ble benådet og skulle tilbringe resten av livet i fangenskap i Trondheim.¹⁵

Amtmann Niels Adeler drev nå en betydelig næringsvirksomhet i Kragerø og omegn, bestående av trelasthandel, annen kjøpmannsvirksomhet og skipsrederi. Det betydde at han eide både gårder, sagbruk, skip, bygårder, pakkhus og andre ressurser. I tillegg var han arbeidsgiver for fullmektiger, skrivere, tjenestefolk, sagmestre og sesongarbeidere. I 1677 betalte han skatt for et hushold på hele 33 personer. Han eide en bygård i Kragerø, men tilbrakte det meste av sin tid på Jomfruland, og skaffet seg i 1680 kongens tillatelse til å kunne bestyre amtet fra sin herregård på øya.¹⁶

Det var også dette året at Niels Adeler forsøkte å ekspandere ytterligere, nå også utenfor Kragerø-distriktet. Sommeren 1675 inngikk han, i sin bror generaladmiral Cort Adeler's hus i Christianshavn i København, en avtale om å kjøpe det store Gimsøy-godset av broren. Det bestod av herregården Gimsøy kloster på Klosterøya i Skien, med underliggende laksefiske og godskompleks, Solum kirke, ni sager, samt store eiendommer i Telemark. Niels Adeler hadde ikke rede penger, men utstedte ti dager senere en obligasjon på 52 985 rd. til broren, med pant i eiendommene han nettopp hadde overtatt. Han må han antatt at han ville tjene så mye på å eksportere trelast fra gamle og nye sager, at han ville kunne håndtere gjelden sin. Det viste seg ikke å gå. Først og fremst fordi det senere samme år på nytt brøt ut krig med arvefienden Sverige, noe som hemmet norsk eksport, i tillegg til at den førte til omfattende ekstraskatter og mannskapsmangel. Cort Adeler døde dessuten tidlig i krigen, av sykdom mens han ledet den dansk-norske fellesflåten. Enken, Anna Pelt, og sønnen, Frederik Christian Adeler, arvet fordringen. Allerede i mars 1677 utvirket hun en kongelig bekreftelse av obligasjonen for å sikre

15 Rian 1997, s. 67–69, s. 108 og s. 338.

16 Teige 2015, s. 204 og s. 218–221; Thomle 1920, s. 309–322.

sitt krav. Adeler hadde nå havnet i stor gjeld, til stadig flere kreditorer. Det store handelshuset krevde kontanter for å kunne fungere: Bønder skulle betales for tømmer, arbeidsfolk, skrivere og skipperne lønnes, og skip utrustes. Det kunne ta flere år fra en tømmerstokk ble felt i Sannidal eller Drangedal til bordene som ble saget av den ble solgt på markedet i England og pengene overført til Kragerø med veksel. Amtmannen hadde med andre ord kontantstrømlproblemer.

I 1679 ble derfor Niels Adeler tvunget til å gå til det ydmykende skrittet å søke Kongen om et moratorium på fire år. Årsaken var at han på grunn av «disse besverlige Kriigs tider oc Negotiernes store suechelse» ikke var i stand til å betale sine kreditorer, som alle søkte betaling på en gang. Kongen innvilget søknaden, og Adeler ble forskånet for sine kreditorens krav – forutsatt at han hadde gitt dem et bindende løfte om å betale det han skyldte dem når betalingsutsettelsen utløp. Anna Pelt søkte straks om en slik forsikring, men Adeler nektet. Saken ble til slutt anket til Høyesterett, men før den kunne tas opp der, ble det inngått et forlik mellom partene. Hva det nøyaktig gikk ut på, er uvisst. Innholdet i avtalen ble holdt hemmelig for ikke å skade Adeleres prestisje og rykte, tydeligvis fikk ikke en gang hans egne barn innsikt i alle detaljer. Vi vet at Gimsøy kloster og eiendommene i Skien gikk tilbake til svigerinnen, mens Adeler beholdt eiendommer og sager i Telemark. Disse ble imidlertid pantsatt. I tillegg skyldte Adler fremdeles Anna Pelt ca. 20 000 rd.¹⁷

Sagbruksforordningen 1688

Etter 1660 viste de dansk-norske myndighetene en økende vilje til å regulere den norske sagbruksnæringen. Særlig stor innvirkning fikk sagbruksforordningen, som kongen utstedte i 1688. Den regulerte trelastnæringen i det sønnenfjelske Norge ved å innføre et system med privilegerte sager, som hver fikk en kvote med sagbord for eksport.¹⁸ Det var ingen begrensinger på

17 RA, Danske Kanselli, Norske registre, nr. 12 1674–1680, f. 170b, 197b og 327b; RA, Overhoffretten, Voteringsprotokoll, nr. 130 1693, f. 132b og Avsiktsprotokoll nr. 15 1680, f. 13b og nr. 25 1694, sak 41; Riksarkivet, Danmark (DRA), Højesteret, Stævningbøger, nr. 19 1680, f. 80a.

18 Planker av en viss standardstørrelse skåret på sagene. Det meste av tømmeret ble eksportert som bord, men det ble også skåret bjelker og en rekke andre kvaliteter.

trelast som ble solgt til Norge eller Danmark. Antallet sager ble redusert fra 1198 til 664, og antall bord som årlig ble skåret, gikk ned fra 5 til 3,3 millioner.

Begrunnelsen som ble gitt, var at forordningen ville hindre avskoging som følge av for stor hugst. Senere har historikere hevdet at staten også ønsket å holde prisene på norsk trelast oppe ved å begrense tilførselen til markedet. Dessuten ville Kong Christian 5. og hans rådgivere støtte opp under fremveksten av en klasse med store trelasthandlere i de sørnorske havnebyene. Rikere storkjøpmenn ville føre til økonomisk vekst og utvikling, og etter hvert større skatteinntekter. Systemet som ble opprettet, gjorde at alle som ville eksportere trelast, måtte eie en privilegert sag med kvote. Slike sager, og de store inntektene trelasteksport medførte, ble derfor etter 1688 kjøpt opp av de store i bransjen og konsentrert på stadig færre hender. Mindre aktører ble presset ut. *Stordriftsrasjonalisering*, har Øystein Rian kalt denne utviklingen.

I forkant av forordningen var det blitt satt ned regionale kommisjoner som utarbeidet oversikter over alle sager i sitt distrikt. Deretter spesifiserte de hvilke sager som måtte legges ned, og hvor mye de gjenværende kunne skjære. I Kragerøs handelsdistrikt, det vil si Sannidal og Drangedal, ble det i årene før 1688 saget omtrent 150 000 bord i året – mye av dette, som vi har sett, av familien Adeler. Man kan dermed trygt si at Niels Sørensen Adeler satt i en dobbeltposisjon da han som amtmann sendte inn sin anbefaling om hvilke sager som burde beholdes til den lokale kommisjonen for Bratsberg amt. Da kommisjonen kom med sin endelige avgjørelse, slapp Kragerø-distriktet ganske lett fra det. Den la ned kun tre sager ved Kragerø, og ga distriktet en kvote på 93 000 bord. Også resten av Bratsberg slapp lettere fra det enn andre deler av Norge, og reduksjonen førte dermed til få strukturelle endringer i området.

At Niels Adeler kom ganske godt ut av reduksjonen, er kanskje ikke overraskende. Kun én av hans sager ble nedlagt, selv om den samlede kvoten hans gjenværende sager kunne skjære ble nesten halvert og satt til 32 000 sagbord. Etter å ha søkt kongen fikk han dessuten opphevet nedleggelsen av den ene sagen året etter, og han kunne da skjære 40 000 bord på åtte sager. Hans sønn og en svigersønn kontrollerte til sammen ytterligere 30 700 bord. Alt i alt kontrollerte familien dermed en kvote

på 70 700 bord. Til sammenligning kunne de resterende syv sager i distriktet kun skjære 30 300 bord. Årsaken til forskjellen var både at Adeler-familiens sager var større, men også at dens sager jevnt over fikk rommeligere kvoter.

Bygrunnen

Det var imidlertid ett felt, eller en ressurs, i Kragerø som Niels Adeler og hans familie ikke kontrollerte: byens grunn. Kragerø hadde vokst frem som et ladested på grunnen til gården Søndre Kalstad i Sannidal. De som slo seg ned på stedet og bygde hus der, måtte derfor betale grunnleie til eier(ne) av gården.

Kart over Kragerø og omland fra 1708.

Illustrasjon: Kartverket. Falt i det fri.

Slike ordninger fantes ved mange av de andre byene som vokste frem og fikk kjøpstadsstatus i Norge på 1600- og 1700-tallet. Det å eie en bygrunn ga dermed både inntekter og en viss form for makt. Makten bestod av retten til å leie ut tomter og å ha innflytelse på hvordan bygrunnen skulle reguleres og se ut. Hvor stor denne innflytelsen var, varierte. Den var størst på steder som ennå ikke hadde fått kjøpstadsstatus og dermed en

egen byfogd eller annen statlig tilstedeværelse. Siden Kragerø var et av de første norske ladestedene som fikk bystatus og byfogd, så var ikke grunneierens innflytelse så stor der. Men det var fremdeles en maktfaktor. På 1660-tallet var eierskapet til Søndre Kalstad delt mellom bonden og Kongen. I 1662 ble kongens del kjøpt av Hans Madsen. Noe senere klarte han å få tak i den andre halvparten. Søndre Kalstad, med bygrunnen, ble så i 1686 arvet av hans sønn Isach Hansen Niemann, som satt på eiendommen til sin død 1701. Etter dette ble eierskapet til grunnen igjen delt opp og solgt til kjøpmenn utenfor byen. De nye eierne nøyde seg stort sett med å innkassere grunnleie, og utøvde lite grunneiermakt.¹⁹

Skandale og fall

Til tross for de økonomiske problemene på slutten av 1670-tallet og Griffenfelds fall, var Niels Adeler fremdeles Kragerøs matador. Den økonomiske redningsoperasjonen i 1680 hadde gjort at hans økonomiske problemer var om enn ikke løst, så i hvert fall under kontroll. Men gjelden var fremdeles stor.

Den feilslåtte ekspansjonen hadde dessuten i liten grad skadet Adeleres maktbase i hjembyen. Han satt fremdeles som amtmann i Bratsberg, og hadde enda sine gode kontakter i København. Amtmannen hadde kongens nåde. Vi kan derfor sette 1685 som et nytt topp-punkt. Det var da kong Christian 5. under sin Norges-reise dette året overnattet i bygården hans i Kragerø. Året etter ble Adeler dessuten utnevnt til dommer i Overhoffretten, Norges høyeste domstol. Dette var riktignok kun et ulønnet deltidsverv, men det var likevel prestisjefyllt og et tegn på at han var en de fremste embetsmennene i Norge. Det hele ble komplett da han senere i 1686 fikk enda en ærestittel fra Kongen, og ble utnevnt til kanselliråd.

På samme tid kunne Niels Adeler med tilfredshet se på at hans barn gjorde det godt. Flere av hans døtre hadde giftet seg med fremgangsrike embetsmenn, mens sønnene hadde fått god utdannelse og var i ferd med å begynne karrierer som embets- og kjøpmenn. Den eldste sønnen, Søren Adeler, som var overrådmann etter sin far i Kragerø, avanserte i 1688

19 Eliassen 1999, s. 86–111, s. 358 og s. 401; Hopstock 1975, s. 11–18; Teige 2015, s. 157.

til lagmann i Tønsberg. Embetet som overrådmann ble likevel beholdt i familien, da Kongen – etter Niels Adellers anbefaling – ga det til Adellers svigersønn, kjøpmannen Peder Poulsen, gift med datteren Anna.

Frem mot 1690 ser man likevel at tilliten Adeler hadde nytt hos kongen og regjeringen i København begynte å bli tynnsnitt. Blant annet ble han refset for å ha gitt lokale bønder skatterabatt og for å ha latt dem slippe å stille med soldater. Det ble også sett skjevt på at han var en av de største trelasthandlerne i sitt amt, spesielt etter at det i 1688 ble utstedt en forordning som nedla forbud mot at embetsmenn drev handel ved siden av sine embeter. Like før denne loven ble vedtatt, forpaktet Niels Adeler bort sin trelastvirksomhet med alle sagbruk, fordringer og hele lagerbeholdningen til sin eldste sønn, Frederik Christian.²⁰

Det kan også se ut som far og sønn Adeler nå prøvde å øke inntektene de fikk fra sine eiendommer og fra trelasthandel. Blant annet ønsket de å få bedre kontroll over skogressursene som lå til gårdsbrukene. Resultatet var en rekke rettssaker mot bønder i Drangedal og Sannidal for ulovlig hugst. Loven ga eiere av gårdsbruk fortrinnsrett til å kjøpe tømmeret deres leilendinger hugget i gårdens skog, og la dessuten begrensninger på hvor mye tømmer de kunne hugge. I 1687 søkte Adeler også kongen om høyere amtmannslønn. Han begrunnet dette med at han ikke lenger kunne drive trelasthandel, og at embetsoppgavene stadig økte i omfang.²¹

Samtidig som dette skjedde, foregikk det noe som skulle påføre familien stor skade. Lagmann Søren Adeler lagde det som må kunne kalles en voldsom skandale. I november 1688 fødte nemlig Vendele Mathiesen, hans stemor Marie Kloumanns datter fra første ekteskap, en liten datter i Kragerø. Hun oppga den gifte stebroren Søren som far, og hevdet at han hadde overtalt henne å skjule graviditeten. Etter fødselen vedgikk han farskapet, før han kysset barnet og ba sin stemor om unnskyldning. Men snart fikk lagmannen panikk. Ifølge vitner førte han spedbarnet, gjemt under en kjortel, til huset sitt. Der betalte han et ektepar for å føre barnet bort med en båt. Han sa han måtte opprettholde «sin faders huus».

20 RA, Danske Kanselli, Norske registre, nr. 14 1685–1687, f. 246a og 329b og 15, f. 153b og Norske innlegg, pk. 41 1687–1688, 17. sep. 1687. Adeler til kongen 30. apr. 1687.

21 RA, Danske Kanselli, Norske tegnelse, nr. 15 1692–1699, f. 68b og 100a; RA, Overhoffretten, Avsiktsprotokoll, nr. 24 1692, sak 30–37.

Den lille jenta dukket etterpå opp i Sannidal som hittebarn, men døde visstnok etter kort tid. Inne i byen begynte nå ryktene å gå. Byfogden undersøkte saken, og til slutt måtte Vendele innrømme hva som hadde skjedd. Søren nektet likevel på det sterkeste, og viste seg nå fra en enda mer usympatisk side. Ikke bare spredte han rykter om at det egentlig var hans svoger, Peder Poulsen, som var faren, han skjelte også ut byfogden og andre på det groveste, i tillegg til å bestikke vitner. Saken gikk allikevel sin gang. I 1691 ble det oppnevnt en kommisjon for å dømme i saken. Denne fant Adeler skyldig i hor og dømte ham til bøter og til å miste sin formue. I tillegg måtte han betale en rekke personer bøter for ærekrenkelser, blant dem Vendele Mathiesen og svogeren. Dommen ble senere bekreftet av Høyesterett i København, som skjerpet straffen fordi Søren Adeler som embetsmann hadde oppført seg uskikkelig, utilbørlig, ublu og formastelig i saken. Retten plusset på tap av embete og landsforvisning på straffen.²²

Det var trolig lett for kongen å innvilge den nå 63 år gamle Niels Sørensen Adeler avskjedssøknad i 1691. Han fikk imidlertid lov til å overlate amtmannsembetet til sønnen Henrik, som hadde fått en solid utdannelse ved utenlandske universiteter og hadde flere års erfaring fra regjeringskontorene i København. Familien satt som sagt også på stillingen som overrådmann i Kragerø, ved svigersønnen Peder Poulsen. Han fikk imidlertid ikke sitte lenge i embetet. Allerede i 1694 befalte kongen at embetet skulle oppheves. De få oppgavene som lå til det, å være øvrighet og kongens representant i byen, ble i stedet overlatt til byfogden Roland Knudsen, som hadde sittet i sitt embete siden 1691. Før det hadde han tjenestegjort i marinen og vært skriver hos forskjellige embetsmenn i Norge, sist hos Adeler. Knudsen var altså knyttet til familien med lojalitetsbånd, men skulle snart vise seg å være sin egen herre.²³

Niels Adeler trakk seg etter avgangen tilbake til herregården på Jomfruland. Men hans livsverk stod likevel fremdeles på vaklende føtter,

22 RA, Overhoffretten, Voteringsprotokoll, nr. 130, f. 1a og 58a; DRA, Høyesterett, Voteringsbøger, 1693 A, f. 246–266 og Dombøger, 1693 II, f. 477–511.

23 Rian 1997, s. 67–70, s. 246–253 og s. 436; Thomle 1917, s. 309–321; RA, Rentekammeret, Realistisk ordnet avdeling, Skog- og sagbruksvesen, pk. 1, svar på sirkulære 1698, Adeler til Plessen 29. aug. 1698; RA, Danske kanselli, Norske registre, b. 16, f. 153b–154b, 512b og 517b og 16, f. 35b.

og i 1693 gikk hans nevø til sak mot ham for å få de 20 000 rd. Adeler skyldte hans mor. Kanselliråden ble dømt til å betale, og var i realiteten konkurs. Men før saken rakk å gå videre, døde han den 3. juli 1694. Det som så skjedde, var en lite verdig affære. Allerede etter begravelsen, da gravkapellet under kirkegulvet ble åpnet for å sette inn likkisten, benyttet tyver anledningen til å plyndre kistene til hans mor og datter. Skiftet avslørte så hvor ille det egentlig hadde stått til med Adelters finanser. De fleste av hans arvinger slo seg til ro med at boet var fallitt og at de ikke kunne få noe, med unntak av sønnene, Nicolai og Frederik Christian Adeler. De havnet snart i en bitter konflikt med byfogden, som var skifteforvalter.

Stridens eple var farens sagbruksvirksomhet i Telemark («det vestenfjelske sagbruk»), som Frederik Christian hadde drevet de siste årene av farens liv. Han og broren Nicolai var ikke klar over at alt faren eide var pantsatt, og trodde at farens sagbruksvirksomhet skulle tilfalle dem. Da de fikk vite at det ikke var tilfelle, men at deres fetter fikk alt, nektet de å godta det. Trolig stod de bak innbruddet i deres avdøde fars hus i april 1695, hvor hans hovedregnskapsbok ble stjålet. Og det var etter dette at forfølgelsen av Knudsen hadde startet.²⁴

Kragerø i 1699

Da støvet hadde lagt seg etter konkursen i Niels Sørensen Adelters dødsbo, var datteren Anna Adeler og hennes mann, Peder Poulsen, de eneste av familien som fortsatt bodde i Kragerø. Deres lokale maktposisjon var imidlertid langt svakere enn Adelters hadde vært.

Kragerøs næringsliv var på dette tidspunktet langt mer egalitært enn det hadde vært i amtmannens dager. På mange måter hadde situasjonen i byens næringsliv nå stabilisert seg etter omveltningene på 1690-tallet og kollapsen i Niels Adelters forretningsimperium. Byens 16 sager og eksportkvoten på 103 700 sagbord var nå spredd på langt flere hender – elleve kjøpmenn. Den som eide mest, var Peder Poulsen, som

24 Tank 1912, s. 30 og s. 102; Teige 2015, s. 218–222; Thomle 1917, s. 310–313 og s. 319–321; RA, Overhoffretten, Avsiktsprotokoller, nr. 28 1697, nr. 26; SAKO, Kragerø byfogd, Pantebøker, nr. I 1 1694–1725, f. 4b–34a.

kontrollerte 34 700, en tredjedel. En annen betydelig sagbrukseier var høyesterettsassessor i København Johan Sechmann, også han gift med en datter av Adeler. Både Poulsen og Sechmann hadde hatt penger til gode i sin svigerfars dødsbo, og hadde på den måten klart å sikre seg flere av hans sager. Det samme finner vi når det gjelder hvem som eide skip og skipsparter. Alle de største skipene var nå eid av partsrederskap. Den som eide mest, var også på dette feltet Peder Poulsen, som til sammen eide 245 lester, eller 26 prosent av byens tonnasje.

Ekteparet Poulsen-Adeler var mer de fremste blant likemenn, og ikke en enerådende gigant som faren/svigerfaren. De var nå på linje med kjøpmenn som Isach Niemann (20 000 bord, 160 lester og Kragerøs bygrunn), Mads Niemann (5400 bord og 63 lester) og Simon Pedersen (146 lester). Disse fire utgjorde i 1699 den øverste skatteklassen for byskatt. Under dem kom et lag med småkjøpmenn som eide sager med mindre kvoter, mindre skuter eller skipsparter. I denne gruppen var det også kjøpmenn som drev varehandel og krambod og enkelte skipper.

Etter 1700 kom det inn andre aktører, ikke minst etter at også brødrene Niemann gikk konkurs og måtte selge sine eiendommer. Den viktigste var Claus Bertelsen, tidligere magistratspresident i Kristiansand. Han kjøpte Mørland gård med to sager fra Niemanns konkursbo, og kontrollerte med det en kvote på 26 700 bord, mot Anna Adellers 34 700. Sammen skar de to handelshusene over halvparten av byens samlede kvote på 103 700 bord.

Bertelsen flyttet ikke til Kragerø, men styrte sine eiendommer gjennom en fullmektig. Ellers bestod byens kjøpmannsstand av fem–seks kjøpmenn som eide sager, skip eller skipsparter og kramboder, samt rundt 20 som handlet med trelast eller solgte varer. Resten av de rundt førti borgerne var skipper eller håndverkere.²⁵

Byfogd Roland Knudsen hadde mye å si i kraft av sin posisjon som øvrighetens representant på stedet, samt sin anseelse og myndige

25 RA, Rentekammeret, Reviderte regnskaper, Fogderegnskap, Øvre og Nedre Telemark og Bamble fogderi, pk. 2109 1703, manntall over sagdeler samt dele og grunnskatt i Bamble fogderi 1703, Sannidal; RA, Stattholderembetet, D IV Embetsmannsbrev, supplikker o.l., pk. 43, Skattemanntall for Kragerø 1709, pk 56, Manntall over Kragerø bys borgere 17. aug. 1720 og pk. 58, Manntall for Kragerø 23. mai 1722.

personlighet. Men etter hans død i 1702 var det ingen som kunne innta samme posisjon. Den nye byfogden, Daniel Barth, hadde selvsagt som øvrighet en del å si, men han kom utenfra, og han stilte dermed svakere enn sin forgjenger. I tillegg bodde byens grunneiere etter 1701 utenfor byen. Mangelen på en klar leder førte til at 1700-tallet i Kragerø ble preget av langvarige, bitre krangler og revirkonflikter mellom embetsmenn og mellom ulike fraksjoner i byens elite. At byen var så liten, og eliten fåtallig, gjorde ikke konfliktnivået mindre – snarere tvert imot.²⁶

Familien Adeler-Poulsen

Peder Poulsen døde allerede i 1699. Så det ble hans enke, Anna Adeler, som styrte handelshuset frem til sin død i 1729. Hun og hennes barn preget Kragerøs sosiale og økonomiske elite i de neste femti årene. Dette var på mange måter en krisetid i byens historie, med en stor bybrann i 1711, en lang og ødeleggende krig 1709–1720 og dårlige tider i trelasthandelen i etter krigen.

Ekteparet hadde tre barn som vokste opp. Datteren Johanne Margrethe giftet seg med en kjøpmann, mens den andre datteren, Anna, trådte inn i embetsstanden da hun inngikk ekteskap med tolleren Jacob Bredesen. Den eneste sønnen, Niels Poulsen, arvet ikke bare morfarenes fornavn, men overtok også hans rolle som den mest innflytelsesrike borger i byen, i hvert falt sosialt sett. Niels Poulsen var, i likhet med sine forgjengere, en dyktig og driftig forretningsmann, som overtok og drev morens handelshus videre. Det var han som mottok kong Christian 6. med følge i familiens hus i 1733 (som morfaren hadde gjort med Christian 5. i 1685). Studenten Niels Hichmann, som var huslærer for familien på 1730-tallet, skrev i sine selvbiografiske oppteignelser at «Poulsen blev agtet i Kragerø som en Statholder» og kommenterte familien luksuriøse vaner:

Disse smaa Poulsener saae ud som smaa græver – deres røde fiine Klæder, med sølv-Traad Knapper og knaphuller udi Gallonerte Hatter, store Sølv-Spænder i Skoe og for Knæerne, hviide Silcke-Strømper. [...] og naar Jeg var der blev vi

26 Teige 2015, s. 229–235.

opvartede af en pæn ung Pige, væl magnific, med dækket Theebord blank som en Lue, Choclade, Caffé, Confect, Frugt – og naar det var om Aftenen, da var aftens Maaltidet icke mindre honnet, Viin=glasser, og alt hvad dertil hørte – saa vi hafde vort Laug for os selv – alt dette var efter Madame Poulsens Ordre.²⁷

Da Niels Poulsen døde i 1759, kan vi si at en epoke i handelslivet i Kragerø var over. Hans eiendommer bestod av ikke mindre enn ni sager, 23 gårdsbruk og tre skip. Familien Adeler-Poulsen hadde vært toneangivende i byen helt siden grunnleggelsen, men nå maktet ikke etterkommerne å opprettholde dynastiets status. Den eldste sønnen døde ugift kort tid etter faren, mens den nesteldste, Peder Claussen Poulsen, overtok mye av virksomheten etter sin far og eldre bror. Han er husket som en vanskelig og ustyrlig mann, som gjorde lite for å forvalte økonomien, og hans del av arven forvitret. Heller ikke yngstemann, Nicolai Adler Poulsen, giftet seg, eller gjorde mye for å forvalte arven han hadde fått. Han er blitt kalt for «den store eiendomsselger» og solgte raskt sin andel.²⁸

Nøytralitetsfarten under syvårskrigen 1756–1763 ga muligheter for rask økonomisk fremgang, og det var de yngre og dynamiske kjøpmennene og handelshusene med lite bundet kapital som evnet å høste de største fruktene av denne fremgangen. Flere nye aktører kom til i perioden fremover. Den fremste av dem Halvor Heuch, som kjøpte opp store deler av det Adeler-Poulsenske arvegodset og la grunnlaget for en slekt som ville prege Kragerø økonomisk og politisk frem til midten av 1800-tallet.

Næringslivets kommandohøyder

I sin studie av Bratsberg på 1600-tallet beskriver Øystein Rian hvordan eliten i dette amtet i løpet av 1600-tallet erobret det han kaller for «næringslivets kommandohøyder». En elite av embetsmenn og kjøpmenn skaffet seg på ulike måter kontroll med trelasthandelen, skipsfart og andre eksportnæringer, og fikk på den måten betydelig makt og store inntekter. Disse mennene og deres familier dannet mektige dynastier,

27 RA, Manuskriptsamlingen, Manuskripter i oktavformat, 45 Hichman, Niels Justen, *Selvbiografi*, f. 20b–21b.

28 Pedersen 2016, s. 8–24.

basert på ekteskap og uformelle nettverksrelasjoner – relasjoner som ofte kunne gli over i kameraderi, nepotisme og regelrett korrupsjon. Flere av familiene han undersøkte hadde sin opprinnelse i fullmektiger, fogder og tjenere, som kom til området i tjenesten til adelige lensherrer før 1660. En av disse var nettopp Adelerne, som stammet fra lensherre-tjeneren Søren Jensen. Både han og sønnen Niels skyldte mye av sin fremgang som næringsdrivende til de gode relasjonene de hadde til lensherrene. Gjennom dem fikk de også tilgang til patroner og nettverk helt opp til toppen av den dansk-norske staten.

Niels Adeler klarte å erobre flere av disse kommandohøydene på 1660- og 70-tallet, og etablerte seg som Kragerøs mektigste mann. Han brukte sitt nettverk til å skaffe seg tilgang til kapital, som han brukte til å ekspandere handelsvirksomheten sin ved å aggressivt kjøpe opp sagbruk, eiendommer og skipsparter. Det skapte en betydelig gjeld, men ga ham også store inntekter. Samtidig stilte han seg i spissen for de lokale kjøpmennenes bestrebelse for å etablere Kragerø som en selvstendig kjøpstad. Det klarte han i 1666. Han klarte også å bli utnevnt til byens første overrådmann, og skaffet seg dermed nok en maktbase. Nå kunne han også kontrollere andre embetsmenn i byen, og dominere byens sosiale liv.

Det som skilte Niels Adeler fra de fleste andre provinsmatadorer i norske småbyer på samme tid, var hans evne til å bruke sitt store og effektive nettverk, sin sosiale kapital, til å tilegne seg andre typer kapital – som vi har sett både økonomisk og kulturell kapital. Det siste i form av prestisje, forvaltningsmakt og embeter. Men, som vi har sett, bygde dette på store låneopptak, og handelshuset var gjennom store deler av 1670- og 80-tallet en koloss på leirfötter. Amtmannen klarte å holde det gående frem til sin død, da det kollapset. Da støvet hadde lagt seg, var kun hans datter Anna Adeler igjen i Kragerø. Hun ledet et betydelig handelshus, men det kunne på ingen måte sammenlignes med farens posisjon, selv om hun og hennes sønn Niels Poulsen i sin tid var blant byens tre–fire mektigste aktører både økonomisk og sosialt.

Hva var så «næringslivets kommandohøyder» i Kragerø og lignende steder på denne tiden? Hvilke typer makt fantes det, og hvordan var den makten som Niels Adeler hadde skaffet seg, og som tillot ham å ha en så dominerende posisjon mellom 1660 og 1690, fordelt?

Vi kan skille mellom fire typer makt:

1. **Administrativ makt.** Det vil si at å selv sitte i eller å kontrollere de viktigste embetene som styrte og distriktet rundt på vegne av kongemakten. Sentralt for Niels Adeler var overrådmannsembetet som han satt i fra 1666. Han utøvde også mer eller mindre kontroll med andre embeter i Kragerø, ved å bruke sin innflytelse hos konge og sentraladministrasjon til å sørge at det var hans klienter som ble tilsatt i dem. Adellers administrative makt ble ytterligere økt da han i 1675 ble amtmann og hans sønn overtok som overrådmann. Etter opphevelsen av embetet i 1694, var byfogden øvrighet i byen.
2. **Økonomisk makt.** Det vil si hvor mye av det lokale handelslivet, særlig i de eksportrettede næringer, han og hans familie eide eller kontrollerte. De viktigste feltene i Kragerø var kontroll med sager og eksportkvoter for trelast, skip og skipsparter og eierskap av jordegods og skoger i byens handelsdistrikt. I andre byer kunne det også være andre felt, som kontroll over varehandel, gruver, fiskeressurser eller annet.
3. **Grunneiermakt.** Eierskap og kontroll over bygrunnen i en by. Dette kan anses som ytterligere en type økonomisk makt. I mange norske byer i tidlig nytid, spesielt de mindre ladestedene som vokste frem langs kysten, var den likevel såpass viktig at den bør være en egen kategori. Det gjelder også Kragerø. Der var dette den eneste typen makt i byen som familien Adeler i sine velmaktsdager ikke kontrollerte helt eller delvis.
4. **Sosial og kulturell makt.** Dette hang delvis sammen med og kom til dels som følge av å besitte de andre typene makt nevnt over. Men forholdet var ikke 1:1, og heller ikke synkront. Slik makt kunne ofte vare lenge etter at administrativ og/eller økonomisk makt var helt eller delvis svekket. Det kunne også oppstå uavhengig av dette. Nettverksbånd var ofte en ressurs i seg selv.

De samme typene makt fantes trolig med forskjellige lokale variasjoner også i andre sørnorske mindre trelastbyer. I mange av dem fantes det lokale matadorer og embetskjøpmenn som hadde all eller mye av makten på de ulike feltene. Det var med på å definere dem som matadorer. Men

det var trolig kun i Kragerø at en familie var så lokalt enerådende som Niels Adeler og hans familie var mellom 1660–1690, da de kontrollerte den lille byen. Det skyldtes at han klarte å bruke sitt nettverk til å bli embetsmann – og dermed få administrativ makt, samt å skaffe en dominerende posisjon i det lokale næringslivet – som ga økonomisk makt. Det gjorde at Adelerne kunne dominere byen også sosialt og kulturelt. Denne siste typen makt og prestisje hadde familien også etter 1699, da Anna Adeler og hennes sønn Niels Poulsen styrte et av de tre–fire største handelshusene i Kragerø. Det falmet da Niels Poulsens sønner solgte familiens virksomhet etter hans død i 1759. Så hvis sosial kapital på 1660-tallet var viktig for at Niels Sørensen Adeler kunne bygge opp et stort handels- og embetskarriere, så betydde også utviklingen av de siste restene av familiens handelshus 100 år senere at den gradvis tapte sin sosiale makt.

Litteratur

- Dørum, K. (2018): *Arendal før kjøpstaden. Fram til 1723, Arendal by- og regionhistorie*, bd. 1, Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Eliassen, F.-E. (1999): *Norsk småbyføydalisme? Grunneiere, huseiere og husleiere i norske småbyer 1650–1800*, Oslo: Den norske historiske forening.
- Helle, K., Eliassen, F.-E., Myhre, J. E. & Stugu, O. S. (2006): *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, Oslo: Pax.
- Henningsen, L. N. (1985): *Provinsmatadorer fra 1700-årene. Reder-, Købmands- og fabrikantfamilien Otte i Ekernførde i økonomi og politikk 1700–1770*, København: Rosenkilde og Bagger.
- Hopstock, C. (1975): *Søndre Kalstad og Kragerø-slekten Biørn i byen og på landet*, Kragerø: Kragerø bok- og papirhandel.
- “Matador”. (2020): I Ordbog over det danske sprog. Hentet fra <https://ordnet.dk/ods/ordbog?aselect=Matador&query=matadoragtig>.
- Pedersen, A. (2016): *Kysten. Skogen. Byen. Kragerøs historie*, bd. 2, Kragerø: Kragerø kommune.
- Rian, Ø. (1997): *Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose og konflikt*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Svalastoga, K. (1943): *Byer i emning. Porsgrunn, Brevik og Langesund 1660–1740*, Oslo: Grøndahl & Søn.
- Tank, R. (1912): *Under krigsfare og skattetryk. En studie i byenes historie under Gyldenløves statholderskap*, Kristiania: Gyldendal.
- Teige, O. (2008): *Eliten i Christianias sosiale og politiske nettverk 1680–1750*, doktoravhandling, Oslo: Universitetet i Oslo.

Teige, O. (2015): *Kysten. Skogen. Byen. Kragerøs historie*, bd. 1, Kragerø: Kragerø kommune.

Thomle, E. A. (1917): «Nogle oplysninger om amtmand Niels Sørenssøn Adeler's børn», *Norsk tidsskrift for genealogi, personalhistorie, biografi og literærhistorie*, 2 (4).

Tveite, S. (1961): *Engelsk-norsk trelasthandel 1640–1710*, Bergen: Universitetsforlaget.

Utrykte kilder

Riksarkivet, Norge

Danske Kanselli:

- Skapsaker, nr. 68 Skap 14, pakke 340A.
- Norske registre.
- Norske tegnelser.
- Norske innlegg.

Rentekammeret:

- Reviderte regnskaper, Fogderegnskap, Øvre og Nedre Telemark og Bamble.
- Realistisk ordnet avdeling, Skog- og sagbruksvesen.

Stattholderembetet,

- D IV Embetsmannsbrev, supplikker o.l.

Overhoffretten:

- Voteringsprotokoller.
- Avsiktsprotokoller.

Manuskriptsamlingen,

- Manuskripter i oktavformat, 45 Hichman, Niels Justen, *Selvbiografi*.

Riksarkivet, Danmark

Højesteret:

- Stævningsbøger.
- Voteringsbøger.
- Dombøger.

Statsarkivet på Kongsberg

Kragerø byfogd:

- Pantebøker, nr. I 1 1694–1725.